

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ ЯК НАСЛІДОК ВПЛИВУ ПСИХОТРАВМУЮЧИХ ПОДІЙ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

У статті поданий ґрунтовний аналіз проблеми типологічної різноманітності феномену тривожності як наслідку впливу психотравмуючих подій на розвиток особистості. Проаналізовано багатоманіття підходів, включаючи педагогічні та соціальні теорії виникнення тривожності. На основі аналізу і синтезу праць дослідників з означеної проблеми було виокремлено певну кількість видів, типів та проявів досліджуваної властивості особистості. Виділено критерії для класифікації та видового, типологічного і порівневого поділу тривожності. Такий усебічний аналіз тривожності дозволив стверджувати про значну типологічну варіабельність цього феномену.

Ключові слова: *тривога, тривожність, страх, тривожний ряд, тривожні стани, види тривожності, екзистенційна тривожність.*

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ТРЕВОЖНОСТИ КАК СЛЕДСТВИЕ ВЛИЯНИЯ ПСИХОТРАВМИРУЮЩИХ СОБЫТИЙ НА РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ

В статье подан обстоятельный анализ проблемы типологического разнообразия феномена тревожности как следствия влияния психотравмирующих событий на развитие личности. Проанализировано разнообразие подходов, включая педагогические и социальные теории возникновения тревожности. На основании анализа и синтеза трудов исследователей по данной проблеме выделено определенное количество видов, типов и проявлений исследуемого свойства личности, а также критерии для классификации и видового, типологического и поуровневого деления

тревожності. Такою всестороннім аналізом тривожності дозволило утвердити про значительну типологічну варіабельність цього феномена.

Ключевые слова: *тревога, тривожність, страх, тривожний ряд, тривожні стани, види тривожності, екзистенціальна тривожність.*

Постановка проблеми. Події останніх років доводять необхідність ґрунтовного аналізу впливу психотравмуючих подій, таких як вимушені міграційні процеси, пов'язаних з ними стресових розладів на виникнення та перебіг такого психологічного явища, як тривожність. Проблематика тривожності повинна інтегруватися у цей процес через неоднозначність своєї типологічної наповненості. Так, чимало дослідників (Ф. Березін, О. Чернікова, О. Кондаш, Ф. Перлз, Е. Шостром, К. Ясперс, К. Ізард) вказують на розмежованість поняття «тревога» та «тривожність», що приводить до появи різноманітних підходів до виділення критеріїв поділу цих явищ на види, форми тощо. Однією з причин, на основі яких виникає цей поділ, є зміни в інтенсивності та особливостях формування цих явищ. Нормальна та патологічна форми тривожності виступають першими наслідками вищевказаних змін. На нашу думку, різні форми тривожності слід досліджувати на різних рівнях: біологічному, нейрофізіологічному, психічному, у зв'язку з існуванням різних підструктур, яким належить провідна роль у формування інтенсивності та характеру прояву досліджуваного явища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Існує ціла плеяда психологічних, педагогічних та соціальних теорій тривожності. Підтверджуючи цей факт дослідженнями Ф. Березіна [1], Л. Божович [2], Н. Гордєцової [3], К. Ізарда [4], А. Прихожан [5], Ч. Рікрофта [6], Ч. Спілбергера [7], С. Серазона [8], З. Фрейда [9], Ю. Ханіна [10], знаходимо їх продовження в новітніх наукових розвідках. Серед останніх слід виділити вивчення явища аутомортальної тривожності (Т. Гаврилова [11]), танатичної тривожності в період дорослішання (В. Кучерявець [12]), проблеми співвідношення захисних механізмів особистості та тривожності (В. Нестеренко [13]), психологічної допомоги дітям з тривожними станами (Я. Омельченко, З. Кісарчук [14]).

Водночас усі вищеокреслені дослідження мають розрізнений характер. Постає необхідність синтезу та розробки цілісного образу типологічного різноманіття явища тривожності.

Мета статті полягає в аналізі поліморфізму проявів явища тривожності та похідних від неї психологічних явищ; виокремленні критеріїв та виділення на їх основі видового, типологічного та порівневого поділу тривожності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз типологічних проявів тривожності можна розпочати з дослідження Ф. Березіна, який довів факт існування тривожного ряду. Останній включає у себе кілька декілька афективних феноменів, які послідовно змінюють один одного [1]:

1. Відчуття внутрішньої напруженості. Відповідає найменшій інтенсивності тривоги, не містить відтінку загрози, а є сигналом наближення більш складних тривожних явищ. Має найбільш адаптивне значення, оскільки слугує найбільшій інтенсивності і модифікації активності.

2. Гіперестезичні реакції. При наростанні тривоги вони змінюють або підкріплюють її. Раніше нейтральні символи отримують значне емоційне забарвлення, яке дуже нагадує роздратування. Суть цих явищ полягає у порушенні диференціювання значимих та незначних символів, що призводитиме до неадекватних реакцій.

3. Власне тривога. Є провідним елементом цього ряду; полягає у відчутті невизначеної загрози, розмитой загрози. Характерна особливість – неможливість виділити характер загрози і передбачити час її появи.

4. Страх. Відсутність опредмеченості відчуття тривоги призводить до зміщення її у бік певних об'єктів. У результаті невизначена загроза конкретизується і перетворюється на страх. Для його формування необхідне відчуття зв'язку загроз із конкретною ситуацією.

5. Відчуття незворотності катастрофи. Суб'єкт приходить до розуміння неможливості уникнення загрози, навіть якщо вона пов'язана з конкретним об'єктом. Так, скажімо, страх соматичного захворювання при появі незворотності катастрофи змінюється жахом перед смертю.

6. Тривожно-боязливе збудження. Викликана тривогою дезорганізація поведінки досягає максимуму і можливість цілеспрямованої діяльності зникає. Найменш стабільний стан явищ тривожного ряду.

Дослідження Ф. Березіна отримали продовження у роботах В. Бакеева (вказує на існування тривожно-вразливого типу особистості), Н. Пуховського (гуморальні кореляти тривожних розладів особистості) та зставлення з розвідками Р. Лазаруса, В. Польдінгера, Ч. Спілбергера, Г. Салівана.

Відзначаємо, що розподіл тривожності на стан (ситуативна тривожність) та властивість особистості (особистісна) найбільш яскраво проявляється у роботах Ч. Спілбергера та Р. Кеттела. За Ч. Спілбергером, ситуативна тривожність виникає тоді, коли індивід сприймає певний подразник або ситуацію як таку, що несе в собі актуальні або потенційні елементи небезпеки, загрози або шкоди. Особистісна тривожність не проявляється безпосередньо в поведінці, але її рівень можна визначити, виходячи з того, як часто та інтенсивно виникає стан тривоги [7].

Індивідуальні відмінності в проявах тривожності дали змогу виділити критерії, на основі яких Ч. Спілбергер розробив шкалу вимірювання тривожності. Виділяючи тривожність як стан і тривожність як властивість особистості, він розробив шкалу реактивної та особистісної тривожності (ШРЛТ). Реактивна тривожність у цьому випадку є синонімом особистісної тривожності. Р. Кеттел, погоджуючись з критерієм поділу тривожності на реактивну і особистісну, розробляє власну шкалу тривоги ШПАТ (1963).

У психологічній літературі ми натрапляємо поділ тривожності на *об'єктивну* та *невротичну*. З. Фройд до поняття «об'єктивної» тривожності включає реальну ситуацію небезпеки в зовнішньому світі. Певна ситуація буде сприйматись індивідом як загрозна, а емоційна реакція на цю ситуацію буде адекватною. *Невротична* тривожність відрізняється від об'єктивної тим, що її джерело міститься у внутрішньому світі індивіда. З. Фройд характеризує ці джерела як приховані сексуальні й агресивні потяги, які на певному етапі онтогенезу були витіснені. Перехід від об'єктивної тривоги до невротичної включає таку послідовність психічних проявів: об'єктивна тривога – витіснення – часткова ломка

від витіснення – похідні внутрішніх імпульсів – сприймання загрози – невротична тривога. Окрім цього, дослідник виділяв так звану «сигнальну тривогу», як очікування небезпеки, яка насувається. Попри це З. Фройд свідомо звужує коло проявів цього феномену до психопатологічних, таких як небезпека знову пережити потяги, емоції та переживання, які до цього були витіснені [9].

С. Серазон на основі вищевказаних досліджень виділяє нову форму тривожності і називає її *передекзаменаційною*. На думку дослідника, індивіди з високим рівнем передекзаменаційної тривожності схильні до прояву персоналізованих егоцентричних реакцій, які створюють перешкоди для адекватної поведінки. При цьому значно погіршується якість різноманітних дій у ситуаціях, подібних до екзамену. Цей тип значно більше ускладнює виконання певного роду завдань, аніж рівень особистісної тривожності [8, 96].

К. Ізард, перефразовуючи уявлення З. Фройда про сигнальну, об'єктивну і невротичну тривожність, вказує на наявність у ній інших афектів та когнітивних процесів. До цього поняття він включає страх, ворожість, страждання, сором, провину, збудження. Відповідно до цього твердження, тривожність набуватиме нових форм через взаємодію страху з однією або декількома фундаментальними емоціями. Такими формами К. Ізард вважає: *страх-страждання*, *страх-гнів*, *страх-сором*, *страх-провину*, тощо. Домінуючою емоцією в синдромі тривожності автор вважає страх [4, 115].

Посилаючись на експериментальні дослідження і прикладний досвід діагностики тривожних станів, Ю. Ханін вводить дві нові категорії ситуативної тривоги: міжособистісну ситуативну тривогу (СТм.) і внутрішньогрупову ситуативну тривогу (СТгр). Обидві категорії, на думку автора, стосуються «емоційних переживань людини в конкретний проміжок часу і дозволяють зафіксувати інтенсивність вираженості ситуативної тривоги, яка виникає в процесі реальних, минулих і очікуваних контактів з конкретними партнерами і групою людей» [10, 58].

У другій половині ХХ ст. робляться спроби встановити зв'язок тривожності з іншими динамічними особливостями людської психіки. Так, Н. Гордцова проаналізувала дані Р. Кеттела, Г. Айзенка, В. Білоуса про залежність між тривожністю, з одного

боку, та емоційністю, інтроверсією, нейротизмом та ригідністю – з іншого. На їх основі вона тлумачить тривожність як індивідуальну особливість або властивість темпераменту, вводячи поняття *психодинамічної тривожності*. Н. Гордцова підкреслює дані В. Кисловської [15], про існування нового типу тривожності – тривожності очікування. Вона полягає в очікуванні загрози в якій-небудь нейтральній ситуації спілкування, яка не містить реальної загрози. Різниця між ними, на думку автора, полягає у вибірковому характері тривоги за відношенням до ситуації спілкування та в мірі її узагальненості [3, 71].

Відомий австрійський психоаналітик Ч. Рікрофт у праці «Тривога і нейротизм», поряд з аналізом взаємозв'язку тривожності і страху, вводить класифікацію форм тривожних станів [6]:

1) Тривожність-хвилювання. Подібне до відчуття страху, але відрізняється від нього тим, що стосується не особистих інтересів, а інтересів тих осіб, про яких піклується суб'єкт. Характеризується невизначеністю, яка виникає при оцінці важливості реальних подій.

2) Тривожність-передчуття. Об'єкт – невідомий та нерозкритий. Характеризується присутністю ірраціональних факторів. Орієнтується на особисті інтереси.

3) Тривога-настороженість. Є вираженням пильності і передбачливості. Дає можливість усвідомлювати і долати перешкоди, які лежать у нього на шляху.

4) Тривога відокремлення. Характеризується відчуттям тривоги перед неможливістю мати нормальні соціальні зв'язки та розвинуті вігільні реакції. Таку тривожність можна відобразити за формулою: вігільність (здатність зосередити увагу на нових враженнях) мінус соціальна комунікація.

5) Інтернальна тривога. Виникає внаслідок присутності думок, які підсвідомо знижують авторитет тих осіб, з якими інтерналізується суб'єкт.

Нові психологічні розвідки свідчать про існування таких видів тривожності, як мобілізуюча та демобілізуюча тривожність. *Мобілізуючий* вид тривожності проявляється в підвищеній активності, аж до агресивності; в підвищеному апетиті. *Демобілізуючий* вид тривожності – у заціпенінні, здерев'янінні, раптовій

втраті інтересу, апатії тощо. Особливо яскраво проявляється при наявності стійкої тривожності [5, 60].

У їх основі лежать ідеї Л. Божович [2] про *адекватну* та *неадекватну* тривожність. Учена критерієм достовірної тривожності вважає її неадекватність реальній успішності, дійсному становищу особистості в певній сфері. Тільки після цього її слід розглядати як прояв загальноособистісної тривожності в певній сфері. Попри це А. Прихожан [5] називає такий підхід незавершеним, оскільки ускладнюється процес, пов'язаний з визначенням того або виду часткової, специфічної тривожності.

Дискусійним і відкритим, на думку А. Прихожан, є питання про співвідношення загальної тривожності і її окремих видів. Ці окремі види мають назву *часткової* тривожності. Серед часткових видів тривожності автор виділяє шкільну, арифметичну, міжособистісну, тестову, комп'ютерну тощо. Експериментальний аналіз співвідношення загальної і часткової тривожності окреслив такі висновки [5, 102]:

1) тривожність, яка діагностується і за симптоматичними, і за ситуаційними показниками, є у більшості випадків формою вираження загальної тривожності;

2) тривожність, яка проявляється тільки за ситуаційними показниками, може бути формою як загальної, так і часткової тривожності.

Дані лонгітюдних досліджень А. Прихожан дали підставу трактувати поняття «форми тривожності» як особливе поєднання характеру переживання, усвідомлення, вербального і невербального вираження у характеристиках поведінки, спілкування і діяльності. На основі цього дослідниця виділяє дві основні категорії тривожності [5, 103]:

1) відкрита – свідомо переживається і проявляється в поведінці і діяльності у вигляді стану тривоги;

2) прихована – різною мірою неусвідомлювана, проявляється або надмірним спокоєм, нечутливістю до реального благополуччя або ж навіть його запереченням.

У межах відкритої тривожності були виділені три її форми [5]:

1. Гостра, нерегульована або слабо регульована тривожність – сильна, усвідомлювана, проявляється ззовні через симптоми тривоги, самотійно справитися з нею важко.

2. Регульована і компенсована тривожність. При ній діти самостійно виробляють достатньо ефективні способи, які допомагають їй подолати. У її межах виділяють дві субформи: а) зниження рівня тривожності; б) використання її для стимуляції власної діяльності, підвищення активності.

3. «Культивована» тривожність. У цьому випадку, на відміну від попередніх, тривожність усвідомлюється і переживається як цінний особистісний конструкт, який дає змогу досягати бажаного. Може проявлятися як: основний регулятор активності індивіда, що забезпечує організованість, відповідальність; певна світоглядна і ціннісна установка; пошук «умовної вигоди» внаслідок посилення симптомів тривожності.

Цікавим є той факт, що так звана «культивована» тривожність зустрічається найчастіше на межі старшого підліткового – молодшого юнацького віку.

На основі досліджень школярів підліткового віку Я. Омельченко та З. Кісарчук зробили порівневий аналіз змісту тривожних переживань дітей з різною інтенсивністю тривожних станів [14]:

1. Адекватний рівень тривожності. Збереження високих статусних позицій та компетентності в умовах навчальної діяльності, соціальних стосунків.

2. Підвищений (високий) рівень. Збереження позитивного уявлення про себе у соціальному оточенні, високих статусних позицій та компетентності в умовах навчальної діяльності.

3. Високий рівень. Збереження власного «Я» у соціальному оточенні, позитивного уявлення про себе, високих статусних позицій та компетентності в умовах навчальної діяльності. Збереження соціального оточення і батьківського оточення.

4. Знижений рівень. Збереження позитивного уявлення про себе, власного «Я» у соціальному оточенні.

Серед сучасних поглядів на проблему видової різноманітності тривожності ми стикаємось з новим баченням цього феномену – тривожності інтрапсихічної, тобто такої, що зумовлена внутрішньо і пов'язана із зовнішніми об'єктами лише тією мірою, якою вони стимулюють внутрішні конфлікти. Ця тривожність характеризується реакцією на уявну, невідому загрозу. В її основі завжди лежать внутрішні конфлікти особистості. Для інтрапси-

хічної тривожності також характерна пролонгованість, тобто їй властиво розтягуватися у часі, постійно повторюватися або бути неперервною [13].

Особливої уваги заслуговує екзистенційний підхід до тлумачення природи тривожності. Деякі психологи сучасності, аналізуючи *екзистенційну тривожність*, звертаються до праць С. Кьєркегора, який у межах екзистенційного підходу вперше проаналізував природу страху та тривоги. Так, Д. Леонтьєв [16], Т. Гаврилова [11], В. Кучерявець [12] з різних сторін аналізують прояви екзистенційної тривожності.

Д. Леонтьєв відносить екзистенційну тривогу до феноменів, які підкреслюють незворотність екзистенційних аспектів людського буття. Якщо традиційний підхід до розуміння явища тривожності особистості розглядає її як явище детерміноване, то екзистенційний підхід вважає її недетермінованою. Екзистенційна тривога полягає в усвідомленні свого небуття, тобто розумінні можливості і незворотності власного життя. Тут, Д. Леонтьєв звертається до П. Тілліха, який у межах екзистенційної тривоги розрізняє три її форми: тривогу долі і смерті, тривогу пустоти і втрати змісту життя, тривогу провини та осуду. Таким чином життя включає в себе страх і тривогу у вигляді елементів життєвого процесу [16].

Аутомортальна тривожність як окремий тип екзистенційної тривожності виділяється і конкретизується Т. Гавриловою, яка розуміє під нею модальну форму ставлення особистості до незворотності свого існування. Ця тривожність зумовлена осмисленням смерті як невизначеної, непередбаченої і відносно віддаленої загрози різним аспектам індивідуального життя [11].

Дуже близьким, на нашу думку, є поняття *танатичної тривожності*, тлумачення якого знаходимо в роботах В. Кучерявець. Цей тип тривожності вважається семантично близьким до англійського поняття «death anxiety», що характеризує емоційний стан, котрий проявляється у процесі роздумів індивіда про смерть [12]. Таке поняття є дуже близьким до аутомортальної тривожності.

Теоретичний аналіз типологічної наповненості феномену тривожності дав підставу виділити критерії для її класифікації за:

- тривалістю прояву;

- наявністю джерела загрози;
- зв'язком із афектом страху;
- зв'язком з іншими афектами та когнітивними процесами;
- адекватністю прояву;
- спрямованістю на активність індивіда;
- ступенем усвідомлення;
- особливостями тлумачення в межах екзистенційного

підходу.

Висновки. Як бачимо, усебічний аналіз тривожності дає підстави стверджувати про значну типологічну варіабельність цього феномену. Починаючи з психологічних постулатів З. Фрейда, К. Хорні, Р. Кеттела, Ч. Спілбергера, С. Серазона, К. Ізарда, Г. Айзенка про існування невротичної, об'єктивної, ситуативної та особистісної тривожності, ми поступово підходили до сучасних поглядів Ф. Березіна, А. Прихожан, Ю. Ханіна, В. Остапова на існування нових субформ тривожності, явищ тривожного ряду. Цікавими виявилися праці представників сучасної української психологічної думки Я. Омельченко, З. Кісарчук, В. Нестеренка і аналіз екзистенційної тривоги її форм (С. Кьсеркегор, П. Тілліх, Д. Леонт'єв, Т. Гаврилова, В. Кучерявець). Завершальним етапом нашого дослідження стало виділення критеріїв для класифікації проявів тривожності.

Проведене дослідження розкриває **перспективи** подальшого емпіричного аналізу феномену тривожності у взаємозв'язку з особистісними характеристиками індивідуальності підлітків.

Література

1. Березин Ф.Б. Психическая адаптация и тревога / Ф.Б. Березин // Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – С. 13–21.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Лидия Ильинична Божович. – СПб. : Питер, 2008. – 398 с. – (*Мастера психологии*).
3. Гордцова Н.М. Взаимосвязь тревожности ожиданий, психодинамической тревожности и социометрического статуса у старших дошкольников / Н.М. Гордцова // Проблемы интегрального исследования индивидуальности. – Пермь : издательство ПГПИ, 1978. – С. 71–78.

4. Изард К. Страх и виды тревожности / Керол Изард // Тревога и тревожность : хрестоматія / [сост. и общая редакция В.М. Астапова]. – М. : ПЕР СЭ, 2008. – С. 104–118.

5. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст (+CD) / Анна Михайловна Прихожан. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2009. – 192 с. – (*Детскому психологу*).

6. Рикрофт Ч. Тревога, страх и ожидание / Чарльз Рикрофт // Тревога и тревожность : хрестоматія / [сост. и общая редакция В.М. Астапова]. – М. : ПЕР СЭ, 2008. – С. 175–207.

7. Спилбергер Ч. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги / Чарльз Спилбергер // Тревога и тревожность : хрестоматія / [сост. и общая редакция В.М. Астапова]. – М. : ПЕР СЭ, 2008. – С. 85–99.

8. Тревога и тревожность : хрестоматія / [сост. и общая редакция В.М. Астапова]. – М. : ПЕР СЭ, 2008. – 240 с.

9. Фрейд З. Влечения и неврозы / Зигмунд Фрейд ; [пер. с нем. А.М. Боковиков]. – М. : Академический Проект, 2007. – 233 с. – (*Психологические технологии*).

10. Ханин Ю.Л. Межличностная и внутригрупповая тревога в условиях значимой совместной деятельности / Ю.Л. Ханин // Вопросы психологии. – 1991. – № 5. – С. 56–64.

11. Гаврилова Т.А. Аутомортальная тревога как проблема психологии здоровья / Татьяна Александровна Гаврилова // Психология здоровья: новое научное направление (Санкт-Петербург, 14–15 декабря 2009 г.). – СПб. : СПбГИПСР, 2009. – С. 39–45.

12. Кучерявец В.Г. Особливості вербалізації танатичної тривожності в період дорослішання / В.Г. Кучерявец // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15 травня 2009 р.). – Чернівці : Книга – XXI, 2009. – С. 458–461.

13. Нестеренко В.О. Проблема співвідношення захисних механізмів особистості та тривожності / В.О. Нестеренко // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки / [гол. ред. Л.М. Романишина]. – 2009. – № 51. – С. 159–169.

14. Омельченко Я. Психологічна допомога дітям з тривожними станами / Яніна Омельченко, Зоя Кісарчук. – К. : Шкільний світ, 2008. – 112 с. – (*Бібліотека «Шкільного світу»*).

15. Кисловская В.Р. Зависимость между социометрическим статусом и симптомом тревожности ожиданий в социальном общении: в возрастном плане : дисс. ... канд. псих. наук / В.Р. Кисловская. – М., 1971. – 194 с.

16. Леонтьев Д.А. Экзистенциальная тревога и как с ней не бороться / Д.А. Леонтьев // Московский Психотерапевтический Журнал. – 2003. – № 2. – С. 107–119.

References

1. Berezin, F.B. (1988). Psikhicheskaya adaptatsiya i trevoga [Mental adaptation and anxiety]. *Psikhicheskaya i psikhofiziologicheskaya adaptatsiya cheloveka – Psychic and psychophysiological adaptation of a person*, (pp. 13–21). L.: Nauka [in Russian].

2. Bozhovich, L.I. (2008). *Lichnost i ee formirovanie v detskom vozraste [Personality and its formation in childhood]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

3. Gordetsova, N.M. (1978). Vzaimosvyaz trevozhnosti ozhidaniy, psikhodinamicheskoy trevozhnosti i sotsiometricheskogo statusa u starshikh doshkolnikov [Interrelation of anxiety of expectations, psychodynamic anxiety and sotsiyometric status at senior preschool children]. *Problemi integralnogo issledovaniya individualnosti – Problems of Integral Investigation of Individuality*, (pp. 71–78). Perm: Izdatelstvo PGPI [in Russian].

4. Izard, K. (2008). Strakh i vidy trevozhnosti [Fear and anxiety]. In V.M. Astapov (Ed.), *Trevoga i trevozhnost – Anxiety and anxiety*, (pp. 104–118). Moscow: PER SE [in Russian].

5. Prikhozhan, A.M. (2009). *Psikhologiya trevozhnosti: doshkolnyy i shkolnyy vozrast (+CD) [Anxiety Psychology: preschool and school age]* (2nd ed.). Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

6. Rikroft, Ch. (2008). Trevoga, strakh i ozhidanie [Anxiety, fear and expectation]. In V.M. Astapov (Ed.), *Trevoga i trevozhnost – Anxiety and anxiety*, (pp. 175–207). Moscow: PER SE [in Russian].

7. Spilberger, Ch. (2008). Kontseptualnye i metodologicheskie problemy issledovaniya trevogi [Conceptual and methodological problems of study of anxiety]. In V.M. Astapov (Ed.), *Trevoga i trevozhnost – Anxiety and anxiety*, (pp. 85–99). Moscow: PER SE [in Russian].

8. Astapov, V.M. (Ed.). (2008). *Trevoga i trevozhnost – Anxiety and anxiety*. Moscow: PER SE [in Russian].

9. Freyd, Z. (2007). *Vlecheniya i nevrozy [Cravings and neuroses]*. (A.M. Bokovikov, Trans.). Moscow: Akademicheskiiy Proekt [in Russian].

10. Khanin, Yu.L. (1991). Mezhlichnostnaya i vnutrigruppovaya trevoga v usloviyakh znachimoy sovmestnoy deyatel'nosti [Interpersonal and intragroup anxiety in conditions of significant joint activity]. *Voprosy psikhologii – Questions of psychology*, 5, 56–64 [in Russian].

11. Gavrilova, T.A. (2009). Automortal'naya trevoga kak problema psikhologii zdorov'ya [Automortal alert as a problem of psychology of health].

Psikhologiya zdorovyia: novoe nauchnoe napravlenie – Psychology of health: a new scientific direction, (pp. 39–45). Sankt-Peterburg: SPbGIPSR [in Russian].

12. Kucheriavets, V.H. (2009). Osoblyvosti verbalizatsii tanatychnoi tryvozhnosti v period doroslishannia [Features of verbalization of tenatic anxiety during the period of adolescence]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. (pp. 458–461). Chernivtsi: Knyha – XXI [in Ukrainian].

13. Nesterenko, V.O. (2009). Problema spivvidnoshennia zakhysnykh mekhanizmiv osobystosti ta tryvozhnosti [The problem of correlation of protective mechanisms of personality and anxiety]. In L.M. Romanyshyn (Ed.), *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: pedahohichni ta psykholohichni nauky – Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: pedagogical and psychological sciences*, 51, 159–169 [in Ukrainian].

14. Omelchenko, Ya., & Kisarchuk, Z. (2008). *Psykholohichna dopomoha ditiam z tryvozhnymy stanamy [Psychological help for children with anxiety states]*. Kyiv: Shkilnyi svit [in Ukrainian].

15. Kislovskaya, V.R. (1971). Zavisimost mezhdru sotsiometricheskim statusom i simptomom trevozhnosti ozhidaniy v sotsialnom obshchenii: v vozrastnom plane [The relationship between sociometric status and the symptom of anxiety of expectations in social communication: in the age-old plan]. *Candidate's thesis*. Moskow [in Russian].

16. Leontev, D.A. (2003). Ekzistentsialnaya trevoga i kak s ney ne borotsya [Existential anxiety and how to deal with it]. *Moskovskiy Psikhoterapevticheskiy Zhurnal – Moscow Psychotherapeutic Magazine*, 2, 107–119 [in Russian].